

УДК 37.03–057.874

ВПЛИВ УЧНІВСЬКОГО МЕНЕДЖМЕНТУ НА ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Булавенко С. Д.

У даній статті йдеться про вплив учнівського самоврядування на формування соціальної активності. Особлива увага звертається на авторську форму самоврядування – учнівський менеджмент, педагогічні умови та технологія його впровадження у закладах загальної середньої освіти, структуру та функції.

Особливо актуально стоїть проблема соціалізації учнів сучасної школи, виховання і розвитку у них соціально значущих якостей, активної громадянської позиції особистості. Потрібен принципово новий підхід до організації всієї педагогічної роботи з учнівською молоддю, використання сучасних джерел її інформування, способів комунікації, включення школярів в учнівське самоврядування, наділене реальними повноваженнями.

Найефективнішою, для формування соціальної активності особистості, моделлю самоврядування є учнівський менеджмент. Ця модель дозволяє особистості повною мірою набути управлінських знань і вмінь, сформувати лідерські якості, самореалізуватись та отримати соціальнозначущий досвід співжиття у соціумі. Проте для втілення цієї моделі у першу чергу потрібно було підготувати педагогічний колектив ЗЗСО, сформувати в учителів знання і вміння менеджменту, які вони мають передати учням. На першому місці у такій системі самоврядування стоїть людина, розвиток її особистісного потенціалу шляхом спільної діяльності дітей і дорослих.

Учніський менеджмент – це, перш за все, складна система взаємовідносин, у результаті яких розвивається здатність перетворювати неорганізований натовп на ефективну, цілеспрямовану і продуктивну групу через формування вмінь планування, мотивування, організації, приведення в дію та контроль учнівського колективу з метою досягнення координації наявних ресурсів, необхідних для ефективного виконання поставлених цілей, не порушуючи при цьому соціально-культурних норм відносин як всередині колективу, так і з зовнішніми системами.

Учніський менеджмент зробив процес виховання цікавішим і результативнішим, допоміг педагогічному колективу в організації та управлінні учнівським колективом. Діти стали впевненішими у собі. Розкриття їх творчого потенціалу, управлінських здібностей, розвиток їх відчуття самостійності, прояву інтересу до життя, розвиток пізнавальної та соціальної активності – це і є головний успіх виховання.

Самоорганізація, що є основою учнівського менеджменту, дала можливість школярам органічно зрозуміти і прийняти систему взаємовідносин у суспільстві, сприяла виробленню навичок соціальної взаємодії, закріпила вміння виконувати взяті на себе зобов'язання, підпорядковуватися колективній дисципліні та в той же час відстоювати власні права, розставляти акценти між особистими інтересами і груповими або громадськими. Тож учнівський менеджмент є не спеціальною "діяльністю з управління", а способом організації спільної і самостійної діяльності, що забезпечує динаміку демократичних відносин в освітньому середовищі і визначає можливості самоактуалізації, громадянського самовизначення та соціальної активності учнів.

Ключові слова: учнівське самоврядування, учнівський менеджмент, соціальна активність особистості, процес виховання.

В данній статті йде про вплив ученического самоуправления на формирование социальной активности. Особое внимание обращается на авторскую форму самоуправления – ученический менеджмент, педагогические условия и технологию его внедрения в учреждениях общего среднего образования, а также его структуру и функции. Ученический менеджмент позволяет личности в полной мере получить управленческие знания и умения, сформировать лидерские качества, самореализоваться и научиться продуктивной деятельности в

социуме. Для воплощения этой модели самоуправления, в первую очередь необходимо было подготовить педагогический коллектив, сформировать в учителей знания и умения менеджмента, которые они должны передать ученикам. Ученический менеджмент сделал процесс воспитания интересным и результативным, помог педагогическому коллективу в организации и управлении ученическим коллективом.

Ключевые слова: ученическое самоуправление, ученический менеджмент, социальная активность личности, процесс воспитания.

The article deals with the impact of student self-governance on the formation of social activity. Particular attention is drawn to the author's form of self-governance, i.e. student management, pedagogical conditions and the technology of its introduction in institutions of general secondary education, its structure and function.

The problem of students' socialization in modern school is particularly relevant, as well as the issues of their education and development of socially significant qualities, active civic position. It is necessary to find a fundamentally new approach to organize pedagogical work with youth. Hence, it is necessary to utilize modern sources of information, ways to communicate, include students in self-government endowed with real powers.

Student management is likely to be the most effective model of self-government in forming a social activity of the individual. This model allows one to fully acquire management knowledge and skills, to form leader's skills, to acquire personal fulfillment and socially significant experience of coexistence in society. However, in order to implement this model it is necessary to prepare teaching staff of an institution of general secondary education, i.e. to improve teachers' knowledge and management skills that they have to convey to their students. The first place in such system belongs to an individual, the development of their personal potential through joint activities of children and adults.

Student management is, above all, a complex interrelationship, resulting in the ability to transform a number of persons into an efficient, purposeful and productive group using planning skills, motivation, organization, putting into action and control of the student team in order to achieve coordination of available resources which are necessary for the effective realization of the set goals, while not violating the socio-cultural norms of relations within a team and with external systems.

Student management makes the process of education more exciting and productive, helps teaching staff to organize and manage studying groups. it raises self-confidence in children. The foremost achievement of education is the disclosure of creative potential, management abilities, development of the sense of independence, manifestation of interest in life, and development of cognitive and social activity.

It is worth mentioning that self-organization, which is the basis for the student management, has made it possible for students to understand and accept the system of relations in society seamlessly, has contributed to the development of social interaction skills, has consolidated the ability to fulfill the obligations, to subject to collective discipline and, simultaneously, to claim their rights, to set priorities between personal interests and group or public ones. Thus, student management is not a special management activity", but a way to organize joint and independent activities that ensure the dynamics of democratic relations in educational environment and determines the possibility of self-realization, civilian identity, and social activity of students.

Key words: student self-governance, student management, personal social activity, process of education.

Постановка проблеми. Сьогодні у соціальній сфері України відбуваються серйозні зміни, які зачіпають широкий спектр відносин людини і суспільства, включаючи місцеве самоврядування. З одного боку, ці відносини стають більш жорсткими, вимагають ґрунтовних знань і професійних компетентностей, сили волі і конкурентоспроможності всіх людей, включаючи навіть школярів, яким доводиться боротися за призові місця на предметних олімпіадах та конкурсах МАН, які додають бали при вступі до вишу. З іншого боку, вони відкривають усім широкі можливості для вільного самовизначення, самореалізації особистості на основі адекватного вибору способів вирішення своїх життєвих проблем, а також для самостійного вирішення

проблем місцевої громади. Саме ці зміни зумовили зацікавленість держави і суспільства у підготовці молодого покоління, що володіє високим рівнем демократичної культури, достатньою соціальною активністю і готовністю здійснювати перетворення як у суспільному, так і в особистому житті для поліпшення соціального середовища.

На сьогодні перед виховною системою школи постала проблема – своєчасно підготувати людей до нових умов життя і професійної діяльності, навчити самостійно приймати рішення, адаптуватися за межами школи.

Актуальним став пошук нових підходів до організації діяльності сучасних закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО), де багато проблем вже не можуть бути вирішені традиційними засобами, без участі самих школярів. Необхідні серйозні зміни не тільки у змісті освіти, а й у самій структурі відносин між педагогами та учнями, між адміністрацією школи і членами педагогічного колективу, між педагогами і батьками, між школою та її соціальними партнерами. Саме соціальне партнерство повинно стати основою співпраці всіх, хто тією чи іншою мірою має відношення до виховання дітей.

Особливо актуально стоїть проблема соціалізації учнів сучасної школи, виховання і розвитку у них соціально значущих якостей, активної громадянської позиції особистості. Потрібен принципово новий підхід до організації всієї педагогічної роботи з учнівською молоддю, використання сучасних джерел її інформування, способів комунікації, включення школярів в учнівське самоврядування, наділене реальними повноваженнями.

Мета статті – з'ясувати вплив учнівського менеджменту на формування соціальної активності особистості.

Аналіз актуальних досліджень. Аналізуючи розвиток учнівського самоврядування, можна зробити висновок про те, що воно розглядалось педагогами І. П. Івановим, В. М. Кротовим, Н. К. Крупською, А. С. Макаренком, Л. І. Новиковою, М. І. Приходьком та ін. як засіб виховання шляхом залучення учнів до регулювання соціальних відносин, або як складова частина системи управління школою, або як складова частина усієї виховної роботи.

Учнівське самоврядування у сучасній педагогічній науці викликає особливий інтерес. Адже воно у шкільному середовищі дозволяє включати дітей у соціальні ситуації, що формують певну поведінку, і дає не тільки знання, вміння і способи діяльності, а й можливість орієнтуватися у нестандартних ситуаціях, перш за все у ситуаціях вибору [5]. Тому учнівське самоврядування розглядається педагогами В. І. Бобрицькою, Л. В. Канішевською, Б. С. Набокою, М. М. Шимановським та ін. як засіб формування соціально-моральної орієнтації, соціальної активності та зрілості.

Сьогодні склався неоднозначний погляд на ідеї колективного виховання. На думку Є. М. Бачинської, Г. Г. Ковганич, М. І. Приходька, В. М. Оржеховської та ін., протиріччя, які виникли у результаті запровадження теорії колективного виховання, сьогодні проявляються у нівелюванні особистості, її пасивності (підкоряння думці більшості), втраті індивідуальності. У концепції особистісно-орієнтованої педагогіки (І. Д. Бех), яка визнає автономію особистості та її пріоритет, головна роль відводиться впливу соціальної групи на людину. Проте обидві точки зору є визначальними у формуванні особистості.

Самоврядування і колектив – це нерозривні поняття. Більшість сучасних педагогів, зокрема О. В. Барановська, О. В. Бондаревська, Л. В. Канішевська, В. Ф. Петров, В. І. Смірнов, поділяють думку, що самоврядування є функцією колективу й ігнорувати його роль у формуванні особистості неможливо. визначає виховання у колективі як соціально зумовлений і педагогічно керований процес задоволення потреб учнів у вільному саморозвитку, потреб суспільства – у моральних людях, потреб держави – у гідних громадянах.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що дитяче самоврядування завжди знаходилося на вістрі боротьби авторитарної і демократичної педагогіки. Перша розглядає його як засіб маніпуляції дітьми, друга вважає умовою реалізації їх прав, способом залучення у реальні соціальні відносини. А оскільки авторитарний стиль спілкування з дітьми має місце у школі, то дії учнів і педагогів носять ізольо-

ваний один від одного характер, наслідком чого потім стає байдужість учнів, відсутність бажання діяти, брати на себе відповідальність, небажання брати участь у громадському житті школи, й у результаті виникає низка шкільних проблем [5].

Така соціальна пасивність може привести до відсутності у дітей соціальної і громадянської активності, яка виявлятиме себе також у дорослому житті. Саме тому важливо створювати для учнів такі умови, за яких вони могли б відчути свою значущість і цінність як повноправні члени колективу, здатні самостійно приймати рішення, які стосуються їх власного самовизначення у житті, і нести за них відповідальність.

Сенс учнівського самоврядування у сучасній школі полягає не в управлінні одних дітей іншими, а у навчанні всіх учнів основ демократичних відносин у суспільстві, у навчанні їх управляти собою, своїм життям у колективі, тобто навчанні їх основ менеджменту. Учнівське самоврядування як форма організації життєдіяльності колективу школярів забезпечує розвиток їх самостійності у прийнятті та реалізації рішення для досягнення суспільно значущих цілей, сприяє вирішенню проблеми формування і розвитку соціальної активності особистості [1].

На нашу думку, в сучасних умовах найефективнішою для формування соціальної активності особистості моделлю самоврядування є учнівський менеджмент. Ця модель дозволяє особистості повною мірою набути управлінських знань і вмінь, сформувати лідерські якості, самореалізуватись та отримати соціально значущий досвід співжиття у соціумі. Проте для втілення цієї моделі у першу чергу потрібно підготувати педагогічний колектив ЗЗСО, сформувати в учителів знання і вміння менеджменту, які вони мають передати учням. На першому місці у такій системі самоврядування стоїть людина, розвиток її особистісного потенціалу шляхом спільної діяльності дітей і дорослих. Завдяки культуротворчій основі процес учнівського самоврядування стає одним із чинників формування соціальної компетентності учнів, а також забезпечення його моральної стійкості до дії негативних чинників і протиріч у ринкових відносинах [5].

Учнівський менеджмент – це, перш за все, складна система взаємовідносин, у результаті яких розвивається здатність перетворювати неорганізований натовп на ефективну, цілеспрямовану і продуктивну групу через формування вмінь планування, мотивування, організації, приведення в дію та контроль учнівського колективу з метою досягнення координації наявних ресурсів, необхідних для ефективного виконання поставлених цілей, не порушуючи при цьому соціально-культурних норм відносин як усередині колективу, так і з зовнішніми системами.

Основними функціями учнівського менеджменту є: постановка цілей (аналіз і формування загальногінмазійних цілей); планування (розробка планів й альтернативних варіантів діяльності); мотивація; прийняття рішень; реалізація й організація (розпорядок і організація трудового процесу для виконання завдань); контроль (самоконтроль і контроль підсумків, корекція цілей); моніторинг; функція інформації та комунікації (пошук і обмін інформацією, здійснення комунікаційних зв'язків, необхідних на всіх фазах процесу учнівського менеджменту).

Окрім виконання основних функцій, розвиток учнівського менеджменту супроводжує процес постійного збільшення зони самостійної діяльності та демократичної взаємодії школярів, який сприяє зменшенню адміністративного простору навчального закладу цілою низкою специфічних функцій: адаптаційної, яка забезпечує гармонію у взаємовідносинах "особистість – колектив"; інтегративної, яка здійснює поєднання колективних та індивідуальних видів діяльності; рефлексивно-прогностичної, яка передбачає перспективи існування та розвитку колективу на основі діагностування і моніторингу; управлінської, яка здійснює введення учнів в управлінську культуру.

Аналіз методичної літератури показав, що учнівське самоврядування можливе лише за демократичних взаємовідносин учителів та учнів. Самоврядування не вводиться разовими заходами. Для його впровадження необхідна, у першу чергу, спільна робота педагогів, батьків та учнів. Безпосереднє втручання в учнівські справи є порушенням принципів самоврядування. Це не сприятиме розвитку їх самостійності та ініціативи. Проте й усуватися від справ учнів не можна. Саме через

учнівське самоврядування педагогічний колектив зможе домогтися того, щоб були задіяні творчі здібності дітей.

Проте, як показує практика, на жаль, педагоги у більшості випадків виявилися не готовими до якісної зміни стилю взаємовідносин із сучасними дітьми. Так, у результаті проведеного моніторингу у Ніжинській гімназії № 3 Ніжинської міської ради Чернігівської області готовими до демократичних відносин з учнями виявилось лише 22 % педагогів, 36 % – частково готові змінити свій стиль взаємовідносин з дітьми, не готовими – 30 %, проте зовсім не готові до змін і не бажають змінюватись – 12 %. Серед причин небажання змінюватись були такі: демократизм завадить при навчанні учнів, дисципліна перш за все, сучасні діти потребують жорсткого керівництва, демократії дітям достатньо й у сім'ях.

Проте серед учнів ситуація виявилась протилежною. Переважна більшість учнів (74 %) хотіли б встановити демократичні взаємини і з учителями, і з батьками, 26 % ще не визначились, проте не бажаючих таких змін зовсім не виявилось.

Стосовно прагнення займатися у гімназії громадською діяльністю учні розділилися на групи: ті, хто хотів би займатися, – 61 %; ті, хто не хотів би, – 10 %; ще не визначились із цього питання – 29 %.

Серед загальної кількості бажаючих брати участь у громадському житті своєї гімназії хотіли брати участь у самоврядуванні – 46 %, брати участь у волонтерських заходах – 13 %, брати участь в організації та проведенні культурно-розважальних заходів – 34 %, брати участь в інших видах діяльності – 7 %.

Результати показали, що майже половина гімназистів хоче брати участь у громадському житті гімназії. Аналізуючи результати анкетування з виявлення ступеня активності учнів, ми з'ясували, що дітям не вистачає суспільного визнання, вони не вірять у позитивні зміни у суспільстві, не впевнені, що їх діяльність потрібна одноліткам і дорослим.

Тому з метою зміни ситуації, що склалася, були проведені тренінги для педагогів і дітей з метою підготовки їх до нової форми самоврядування – учнівського менеджменту.

З метою з'ясування того, як діти розуміють самоврядування на сучасному етапі та чи потрібне учнівське самоврядування у гімназії, було проведено анкетування та бесіди з учнями, у ході яких була зроблена спроба визначити: поле діяльності й інтереси учнівського самоврядування; коло питань, які можуть вирішувати органи самоврядування; структуру самоврядування; шляхи створення життєздатних органів самоврядування.

У результаті проведених бесід більшість учнів прийшли до думки, що самоврядування – це цілеспрямована, систематична, організована діяльність учнів, у процесі якої вони вчаться керувати собою і колективом, виконувати завдання шкільного життя. Були також визначені види діяльності, актуальні для самоврядування (залишилися колишніми): пізнавальна, художньо-естетична, спортивно-оздоровча, просвітницька, самообслуговування.

Проте переважна більшість учнів висловила бажання змінити у навчальному закладі форму самоврядування на більш конструктивну і творчу – учнівський менеджмент.

Процес модернізації форми самоврядування в учнівський менеджмент пройшов три етапи.

Перший етап передбачав постановку питань щодо розвитку учнівського самоврядування на засіданнях методичних об'єднань педагогів гімназії, педагогічних радах, нарадах класних керівників, учителів-предметників, батьківських і учнівських зборах. Йшла підготовка спеціальних методичних виставок з проблеми учнівського самоврядування. Велосся вивчення передового досвіду з самоврядування. Аналізувалося використання різних форм вивчення громадської думки педагогів, учнів, батьків з розробки моделі та шляхів удосконалення учнівського самоврядування: дискусій, анкетування.

На цьому етапі була проведена діагностика міжособистісних, міжкласових та інших взаємин дітей у межах навчального закладу. Результати опитування показали, що серед різних видів участі у громадській діяльності на рівні школи більше третини

учнів готові брати участь в учнівському менеджменті: позитивно – 79 %, негативно – 12 % і не визначилися – 9 %.

Таким чином, ми прийшли до висновку, що більшість учнів мають потребу у реалізації своєї соціальної активності шляхом участі в органах учнівського менеджменту.

Аналіз організаційно-педагогічних умов гімназії показав наявність усіх умов для організації учнівського менеджменту: групи учнів 8–10 класів: ініціативних, творчих дітей, які користуються авторитетом серед більшості гімназистів, які можуть скласти актив; групи творчих педагогів, готових до співпраці і співтворчості з дитячим активом; системи традиційних гімназійних справ, більшість з яких з'явилися за ініціативи учнів.

Також у процесі діагностики виявлено труднощі щодо впровадження учнівського менеджменту: низький рівень знань учнів про можливості гімназійного учнівського менеджменту; низький рівень мотивації педагогів щодо розвитку учнівського самоврядування і як наслідок – низький рівень шкільного учнівського самоврядування при середньому рівні класного учнівського самоврядування; необ'єктивність гімназистів в оцінці своїх якостей.

Другий етап передбачав аналіз й узагальнення зібраних пропозицій у ході вивчення громадської думки. Відбувалося формування творчої групи для розробки конкретних документів, що визначають структуру і зміст діяльності органів учнівського менеджменту у гімназії, залучення до розробки конкретних документів учнів, батьків, педагогів. Йшло обговорення розробленої моделі учнівського менеджменту та документів, що визначають зміст діяльності у педагогічному, батьківському й учнівському колективах. Творча група збирала пропозиції і практичні зауваження щодо вдосконалення розроблених документів, здійснено експертну оцінку розроблених документів, проведено вибори органів учнівського менеджменту.

Обговорення моделі самоврядування відбулося в усіх колективах гімназії: педагогічному, батьківському й учнівському. Одна з педрад була присвячена цьому питанню. Тема її звучала так: "Про педагогічну підтримку учнівського менеджменту". У формі ділової гри відбулася зацікавлена розмова педагогів, батьків й учнівського активу. У результаті обговорення сформовано творчу групу, яка зайнялася розробкою конкретних документів, що визначають структуру і зміст діяльності органів учнівського менеджменту. У цю групу увійшли не тільки члени педагогічного колективу, а й батьки, учні, а також представники громадськості. На цьому етапі було розроблено: Положення про загальногімназійну конференцію, Положення про Раду менеджерів, Статут учнівського менеджменту тощо.

Третій етап включав: підготовку виборного учнівського активу до організаційної роботи в органах учнівського менеджменту; навчання учнівського активу у "Школі креативного менеджменту"; складання пам'яток роботи активу і підрозділів органів учнівського менеджменту; випуски гімназійної газети "Пульс гімназії"; озброєння активу методикою самоосвітньої діяльності; організацію учнівського менеджменту як особливого середовища, що дозволяє соціалізувати кожного учня; виявлення потенціалу особистості учнів та облік їх можливостей; надання учням реальних можливостей участі в управлінні гімназією спільно з педагогами (планувати, прогнозувати, організувати, мотивувати, виконувати, контролювати й аналізувати навчально-виховний процес); консультування педагогів, класних керівників щодо їх участі у підготовці органів учнівського менеджменту.

Управлінські форми роботи, які ефективно використовували учні: засідання відділів учнівського менеджменту з питань планування, мотивації, організації та підведення підсумків роботи; захист прав та інтересів учнів; створення законів, указів, що регулюють життя дитячої організації; організація учнівських гімназійних справ; співпраця з органами самоврядування міста; проведення загальногімназійних заходів; виступи на батьківських зборах, Раді школи, загальношкільних лінійках.

Проведений моніторинг після закінчення третього етапу виявив, що гімназисти вважають, що впровадження учнівського менеджменту в гімназії дозволило: зайняти активну соціальну позицію; набути навичок спілкування у режимі реального часу; виробити особисту відповідальність; навчило ведення офіційної документації;

сформувати управлінські вміння; сформувати і згуртувати класні учнівські колективи; сприяло виявленню лідерів; навчило вести дискусію, діалог, публічно виступати, захищати проекти.

Вчителі вважають, що: розвиток таланту і творчості дітей стимулює професійне зростання вчителя; учнівський менеджмент став прекрасним засобом формування соціальної активності гімназистів; учнівський менеджмент сприяв виробленню необхідних навичок соціальної взаємодії, вміння підкорятися загальній колективній дисципліні, але при цьому вміти відстоювати власні права, співвідносити особисте і суспільне, акцентувати пріоритети; набуття навичок менеджменту дозволило учням взяти на себе частину управлінських функцій; діти шляхом участі в учнівському менеджменті сформували необхідні комунікативні навички, розвинули партнерські і лідерські якості; широке залучення дітей до життєдіяльності гімназії позитивно вплинуло на якість освіти в цілому.

Батьки вважають, що учнівський менеджмент сприяв підвищенню рівня вихованості дітей; забезпеченню захисту від негативних явищ (наркоманії, алкоголізму, бездоглядності); саморозвитку та самоорганізованості дітей, а також надав допомогу дітям у виборі професії.

Висновок. Варто зазначити, що самоорганізація, що є основою учнівського менеджменту, дала можливість школярам органічно зрозуміти і прийняти систему цивільних взаємовідносин у суспільстві, сприяла виробленню навичок соціальної взаємодії, закріпила вміння виконувати взяті на себе зобов'язання, підпорядковуватися колективній дисципліні і в той же час відстоювати власні права, розставляти акценти між особистими інтересами і груповими або громадськими. То ж учнівський менеджмент є не спеціальною "діяльністю з управління", а способом організації спільної і самостійної діяльності, що забезпечує динаміку демократичних відносин в освітньому середовищі, що визначає можливості самоактуалізації, громадянського самовизначення та соціальної активності учнів.

Література

1. Бачинська Є. М. Організація учнівського самоврядування в закладах освіти Київської області: навч.-метод. посіб. Біла Церква: КОІПОПК, 2002. 90 с.
2. Гессен С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / отв. ред. и сост. П. В. Алексеев. Москва: Школа-Пресс, 1995. 448 с.
3. Доценко Т. М. Організація навчання лідерів самоврядування дітей та учнівської молоді: метод. посіб. Біла Церква, 2009. 248 с.
4. Оржеховська В. М., Ковганіч Г. Г. Учнівське саморядування: пошук ефективних моделей і технологій. Київ: навч. посіб, 2007. 268 с.
5. Шимановський М. М. Самоврядування в школі: моя позиція. *Шкільний світ: Всеукраїнська газета для вчителів*. 2008. № 40. С. 19–20.